

2

МОЯ НАУКОВА ПРАЦЯ (ВІЙНА, 1913–1916)¹

Так, широкий шлях лежав передо мною, але я відчувала, що мені бракує фізичних сил². Кожного разу я відвідувала доктора Фаворського, він сумно хитав головою, вислухував уважніше мої легені й казав, що треба мені покинути науку і вирушити на деякий час «туди, де ростуть помаранчі». Йому було добре казати про «помаранчі», коли мені треба було складати іспити, писати Атлас, тримати коректи тощо. Повертаючись від нього, я ховала від батьків рецепти тіокола і крадькома його ковтала.

По закінченні іспитів я, за порадою когось із лікарів, не пригадую точніше, бо Фаворського не було тимчасово у Києві, вирішила поїхати на відпочинок на Балтицьке море. Мені він не радив їхати на південь, рішуче забороняв втомлятися, мандруючи по Європі, і вважав, що не гарячі, а солоні морські ванни добре впливатимуть на серце і нерви. Я поїхала до Либави, оглянула по дорозі Ригу, яка мені дуже подобалася. Оселилася в пансіоні в Либаві. Почала брати ванни в морській воді.

Либава досить велике, але сумне місто. Багато жидів, місто нецікаве, негарне, позбавлене історичних традицій та краси. Там не було нічого цікавого для мене. Єдине, що було гарно – вечір на березі моря, коли сонце сідає в морській хвилі, і довго на пісочному березі залишається сонячне проміння.

Я привезла багато книжок, але наука якось не посувалась у мене – я сумувала. Погода була весь час паскудна: щодня дощі, сонця майже не було. Я застудилась на холодних західних вітрах і кінець кінцем покинула Либаву й вирушила до Києва.

Я вирішила компенсувати себе і закінчила літо в Одесі, де була вперше. Там я брала ванни, оглядала музеї, їздила на Фонтани, Лежерон, Аркадію і взагалі була зачарована Одесою. На початку серпня я повернулась до Києва, де треба провадити іспити в гімназії.

Там на мене чекала велика неприємність. Ще взимку, після перших позитивних рецензій, ми з Довнар-Запольським вирішили ще діслати 1-й том Атласу на рецензію до Міністерства народньої освіти. Звичайно, цього не треба було робити: краще було надіслати

¹ Надруковано у вид.: Український історик. – 1983. – Ч. 2–4 (78–80).

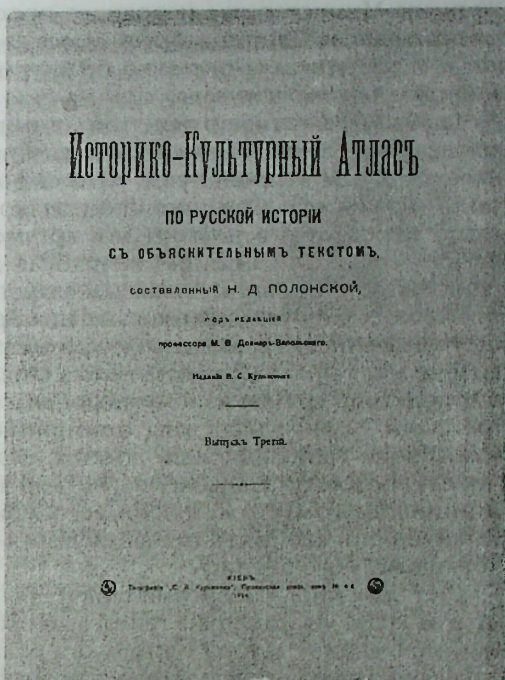
² Писано в 1945 р. в таборі Мюнхен-Карлсфельд.

всі три томи разом. Надіслали до «Комісії для розгляду підручників для середньої школи». Там рецензував видання з історії професор Рождественський.

Коли я повернулась з Одеси, застала офіційно надіслану мені рецензію на Атлас від Комісії. Виявилось, що на рецензію Комісія передала Атлас археологу А. А. Спицину, замість того, щоб доручити її історикові або педагогові. З 30 таблиць археології цей матеріал подається на 10–12 таблицях; решта – матеріал суто історичний або мистецький. Спицин був одним з видатних археологів того часу, який вніс багато цінного в ро-

сійську науку, але він нетерпимо ставився до чужих думок і вважав за аксіому всі свої гіпотези. Рецензія була написана в дуже різкому тоні. Не торкаючись якості наведеного мною археологічного матеріалу, Спицин «обрушився» на мене за те, що я вживаю терміни «доба переселення народів», «готські речі» – тоді як він вважав їх за «аланські». Пройшло з того часу 30 років, чимало прихильних рецензій було написано з приводу Атласу, йому довелося відіграти чималу роль в історії української культури. Довгий час Атлас був єдиною книгою такого роду, і його таблиці широко передруковували з інших видань, здебільшого «скромно», не називаючи походження, виставляли на експозиціях, в музеях і т. д. І ніхто, крім Спицина, мені за те не докоряв, що я не вводила спірних положень археології. Висновок Спицина був рішучий: Атлас не може бути рекомендований для шкільного вжитку. Цей висновок повторила, вже від свого імені – Комісія.

Рецензія була написана в різкому тоні. Цей тон і закиди обурили мене і Довнар-Запольського. Ми вирішили, що я буду відповідати. Я написала дві відповіді: одну, більш скромну, надіслала до

«Журнала Міністерства народного просвещенія», де була надрукована рецензія Спицина. Другу, більш гостру, різку і обширну відповідь я надрукувала окремою брошурою в друкарні Кульженка і широко розповсюджувала.

Треба зауважити, що рецензія Спицина викликала різке незадоволення не лише у мене. Данилевич на цей раз забув свою ворожнечу й сам запропонував мені свою допомогу для відповіді, гідної «нахабства» Спицина. Я з подякою прийняла його допомогу і перевірила з ним всі мої аргументи, якими я доводила хибність закидів Спицина. Мені була дуже корисна Данилевича, тому що я боялась в азарті боротьби зробити хибний крок. Коли була надрукована моя брошура «на правах рукопису», Флоринський, як цензор, при зустрічі мені м'яко зауважив, що я не мала права її друкувати без згоди цензора, але додав, що моя відповідь остільки йому подобалась, що він не має ніяких претензій. Коли я надіслала примірник брошури графині Уваровій, вона мені відповіла довгим, палко написаним листом, в якому висловила задоволення, що нарешті я дала гідну відповідь Спицину, якого ніхто не любив, всі обурювались його брутальними виходами, але ніхто не наважувався виступити проти нього, тому що всі його боялись.

Дістала я лист, сповнений співчуття, від Городцова, якого вважала за кращого фахівця в галузі археології на той час. Таким чином, моя «честь» автора і археолога була реабілітована, але мої справи, як автора Атляса, який був розрахований на широкий збут в школах, стояли зле. Добре було потішати себе тим, що я права, що по Костромському з'їзді жартували: можна сперечатися з розумнішим, бо він навчить тебе, з дурнішим, бо, може, навчиш його, але ніколи не сперечайся зі Спициним, бо крім неприємности нічого не буде. Моя відповідь була надрукована в «Журнале Міністерства народного просвещенія», а на підставі моєї заяви Атляс передано іншому рецензентові. Проте не так, як я просила: не історикові, а історикові давнього письменства, І. О. Шляпкіну. Він поставився до живої справи, як до палеографічної загадки: він писав, що Спицин говорить так – Полонська інакше. Хто з них правий – він, Шляпкін, розібрати не може, але вважає, що правий Спицин, вже тому, що старший за Полонську й має більше ім'я. Так було стверджено смертний вирок Атлясові. За умов того часу, щоб рекомендувати книгу учням, що більше, щоб придбати книгу для шкільної бібліотеки, треба було мати якщо не «рекомендацію», то «дозволення» Міністерства освіти. Атляс здобув рекомендацію Воєнно-навчального відомства, але більша частина шкіл належала Міністерству освіти – і там цього не було дано. Видання, яке мало 3000 примірників, не розійшлося. Правда, виписували багато, але все ж не так, як було потрібно, щоб видати другим виданням.

Ми з Кульженком не втрачали бодрости духа. Він мені весело казав, що якщо «прогорить» видання, то залишиться почуття «гордості», що ми нічого не робили для поганой реклями. Так воно «звучало гордо», але все ж було обидно за Атляс. Протягом 1913–1914 років було закінчено 2-й і 3-й випуски: в них було вміщено матеріяли до історії культури Московської Русі та України XVI–XVII ст. і Російської імперії XVIII–XIX ст., та України тої ж доби. Знов кожен з випусків викликав низку прихильних рецензій і не було жодної негативної. Для мене ясна стала помилка: треба було почекати закінчення видання і надіслати його разом на рецензію до Міністерства. Проте – можливо, що це не врятувало б Атлясу.

Микола Макаренко

Було ясно, що справа не суто наукова. В Петербурзі приєдналося щось персональне, залаштункове, чого ми не знали у Києві, і з чим було важко вести боротьбу. В рецензії було зазначено серед помилок, що малюнки надто дрібні – їх було від 2 до 20 на сторінці великого «ін-кварто». Здається, в 1913 році вийшов в світ «Атляс», складений кількома співробітниками проф. С. Ф. Платонова. Він мав вийти багатьма випусками, але спочатку було видано один, присвячений Московській Русі. Там було подано, розміром ін-кварто, кілька малюнків з Олеарія, Майєрберга тощо, стислим текстом. Ясно, що цей «Атляс» мав «забити» мій, але він обмежився одним випуском.

Стверджувало мою думку про необ'єктивне, зле наставлення в Міністерстві до мого Атлясу кілька фактів: Микола Прокопович передавав мені, що був здивований тим тоном роздратування, з яким балакали про мій Атляс в салоні петербурзьких істориків, з участю Платонова, і для нього залишилось неясним – що саме так дратувало людей? Його спроба оборонити Атляс не дала наслідків.

Прошло 7 років, і до Києва приїхав Микола Омелянович Макаренко, про якого буде мова далі. Він був співробітником Петербурзької археологічної комісії, відомий своїми вдалими розкопками. Він мені оповідав, що брав участь у складанні петербурзького «Атлясу» і що йому давали завдання «забити якнайшвидше Атляс Полонської».

Звичайно, я не можу висловлювати ніяких гіпотез, чому треба було «забити Атляс», з яких міркувань? Цікаво, що сам Макаренко у Києві не раз казав, що вважає Атляс за дуже корисну книгу, не лише для шкіл, але і для широких кіл.

Підводячи підсумки моєї 35-річної наукової праці, я мушу сказати, що Атляс зо всіх моїх праць користувався найбільшою

популярністю і приніс найбільше користі українській культурі. Де б я не була – в усіх містах України Атляс був відомий.

Передо мною поставало важливе завдання, що робити далі? Андриянова розпочала складати магістерські іспити. За законом, можна складати магістерський іспит не раніш, як за два роки по закінченні університету. Вона зверталась до Міністерства і їй було дозволено складати іспит раніш, виходячи з закінчення Жіночих курсів, а не університету. Так вирішила зробити й я. Свої лекції я скоротила як тільки можливо, обмежилась гімназією Байкової та асистентурою на Курсах і почала готуватися з російської історії як головного предмету. За законом, складання іспитів обмежено певним терміном: я забула, яким саме, здається 6 місяців. Тому що канікули не враховуються, здебільшого люди починають іспити навесні, щоб захопити канікули і закінчити їх у січні. Я вирішила зробити зусилля і скласти іспити протягом зими, починаючи з 1914 року, але готуватися почала заздалегідь. Почались наради з Довнар-Запольським. Він працював багато років у московських архівах і добре їх знав. Всіх своїх учнів він спрямовував до московських архівів і давав їм переважно теми з московської історії. В цьому була його велика помилка, за яку довелось дорого йому заплатити. Він не знав і мало цікавився українськими архівами. Коли мені треба було вибирати тему, я відмовилась від теми з московської історії. Мої інтереси все більш оформлювались в бік історії та археології України.

Пропонував він мені дві теми: або розробку частини Рум'янцевого опису, над чим почав працювати В. О. Романовський, або ширшу тему: діяльність Потьомкіна на Південній Україні (Малоросії, за термінологією того часу). Я вибрала другу тему. Вона мала спочатку будуватися приблизно так, як будувалась праця Г. А. Максимовича, присвячена Рум'янцеву.

Паралельно з підготовкою до іспитів я поїхала збирати літературу й поволі готуватися до архівних розшуків для цієї праці.

Мої старші колеги з школи Довнар-Запольського почали поводити захищати дисертації. Не пригадую точно коли, здається, в 1913 році, оборонив свою дисертацію «Управление гр. П. А. Румянцевым Малороссией» Г. А. Максимович. Блідий був диспутант і бліді були опоненти.

Протилежністю був диспут Е. Д. Сташевського. Це була взагалі колоритна постать. Як я колись зазначала, молоденьким студентом одружився з донькою професора А. Антоновича¹, років на 10 старшою від нього.

Ще студентом він звернув на себе увагу Довнар-Запольського і став його улюбленим учнем. Залишений стипендіантом, він дістав наукове відрядження до Москви і протягом кількох років працював в архівах Юстиції та Міністерства закордонних справ.

¹ А. Антонович – фінансист, проф. Київського університету.

Темою його доповіді було – «Московська держава після “Смути”». Знане забезпечення його дружини Віри Афиногеновни давало можливість витрачати значні кошти на оплату переписки. Сташевський зав'язав знайомства в колах московських вчених і, як виявилось пізніше, вів там широку агітацію проти Довнар-Запольського і безшабашну рекляму. В засобах він мало соромився. В його оповіданнях завжди виходило, що він підказував Довнар-Запольському думки, а не навпаки. Важко сказати, до якої групи чи партії він належав: в усякому разі, весь час праці в університеті та в Москві він, не зважаючи на споріднення через дружину з Антоновичем, деклярував свою приналежність до поступових кіл професорів, і не раз проти нього, як учня Довнар-Запольського, робилися закиди з боку правої частини професури.

В році 1911 Сташевський повернувся до Києва й розпочав магістерські іспити, які не склав так блискуче, як від нього очікували. Почалися деякі тертя між ним та Довнар-Запольським. Завдяки йому Сташевський дістав катедру в Комерційному інституті та посаду асистента на Жіночих курсах – разом зі мною. Проте на Курсах він негайно емансипувався від Довнара-Запольського та став вести семінар незалежно, а наступного семестру ця незалежність була санкціонована факультетом. Скінчено іспити. Поставлено питання про захист дисертації на тему «Очерки из истории Михаила Федоровича». Монографія була не досить ґрунтована, головним чином, заснована на архівних джерелах, але історіографія питання була слабо розроблена. По Києву почали ходити різного роду чутки з приводу її, при чому ці чутки базувались на самореклямах Сташевського: казали, що він дає щось надзвичайне, нове; інші, навпаки, ганьбили її, не читаючи. Разом з тим тяглися неясні нитки з Москви, що Сташевський щось в Москві викрав в архівах. Чутки робилися все міцніші. Не раз мені довелося виступати в розмовах з цього приводу й доводити, що дослідник не може викрасти документ, якщо він його хоче використати: він не може посилатися на викрадений документ, не може зазначити, де він переховується. А тут сталася у мене така розмова з Влахопуловим, секретарем Товариства любителів соціальних знань. Одного разу казав мені, чому він обрав історію середніх віків: Сташевський порадив йому спеціалізуватися на середньовіччі з таких міркувань: якщо взяти тему з історії Росії, всі архіви доступні, щось використаєш не так – відразу виведуть «на чисту воду», а там інше діло: жодний дослідник не поїде після Вас шукати використані Вами документи в якихось монастирях; пиши, що душа хоче! Мені стало страшно й огидно від цієї розперзаності, але я думала, що Влахопулов приписав Сташевському власні думки.

Сташевський хотів випередити Смирнова й зайняти катедру, яка була вакантною, тому що Данилевич не писав дисертації й залишився приват-доцентом. Офіційними опонентами були

Довнар-Запольський і Іконніков. Як неофіційні заявили бажання виступати Смирнов та Данилевич. Все це надавало диспуту незвичайний характер.

18-го листопада 1913 року відбувся диспут. Актівний зал не міг вмістити всіх, хто бажав бути. Почався диспут промовою Іконнікова – академічно бездоганно, благодушно. Після нього виступив Довнар: його промова була академічна, але сувора, в ній зазначались помилки методичного характеру, невірне використання джерел. Справа ускладнювалась тим, що Довнар не хотів давати негативного відзиву і перед засіданням склав усний договір зі Сташевським: він пропускає дисертацію, але Сташевський дає слово честі, що, діставши ступінь магістра, не висуває кандидатури на професорську катедру, а захищає другу частину праці на ступінь доктора, в якій вже виправить помилки першої дисертації. То був, звичайно, договір «довірочний». В суті – не міг Довнар-Запольський позбавити Сташевського того права, яке надавало йому одержання ступеня магістра – одержати катедру, як екстраординарний професор. Але Довнар-Запольський був фантаст, і в цьому пояснення найбільших помилок його багатогранного життя.

Сташевський слово дав, але не зберіг договору в таємниці, й чутки попливли по Києву: передавалось, що професор заздрить своєму талановитому учню, і т. д. Все це витворило неприємну атмосферу на диспуті.

Третім опонентом виступив Данилевич. Він нудно почав нанизувати помилки Сташевського, як намисто, переглядаючи томи різних книг, і раптом по залі пролунав різкий висновок Данилевича: праця Сташевського не є внесок в науку, а плагіят! В залі все зашуміло, загуло... Декан Бубнов зупинив опонента. Данилевич встав і сказав, що більше не має зауважень, а спростувати його висновок, що праця – плагіят, Сташевський все ж однаково не зможе.

Після того виступив Смирнов, з різкою критикою окремих положень. Пізно, по четвертій годині, закінчився диспут. Ступінь Сташевський дістав після майже годинного обговорення, незначною кількістю голосів, одним або двома. При виході з університету чекав натовп студентів, які не вмістились у залі. Словом – диспут був винятковий своїм характером та настроєм присутніх. Таких диспутів я більше не бачила, хоч часто була на диспутах. Він почасти нагадував диспут професора Тарле. Здається, в 1920 р. він захищав дисертацію на тему «Утопія Томаса Мора», і було з'ясовано, що автор користувався не оригіналом, як зазначав у праці, а перекладом.

Скінчився диспут. Внаслідок його в колі істориків стався розкол: відношення Довнар-Запольського та Сташевського були цілком зіпсовані. Сташевський не міг подарувати йому суворої рецензії та договору. Смирнов був незадоволений тим, що Сташевський

дістав ступінь, і дістав раніш, ніж він. Данилевич розійшовся з Довнар-Запольським і не міг помиритися з тим, що Сташевський як магістр став потенціальною претендентом на катедру в університеті.

* * *

Підготовку до іспитів на звання магістра я поєднувала зі збиранням матеріалів для дисертації. Головним чином архівні матеріали для моєї теми перебували в Москві, в архівах Лефортовському та Міністерства закордонних справ, та в Катеринославі. На Різдво 1913–1914 років я зробила розвідку – поїхала до Москви і розвідала, де що є. На Масляну я поїхала до Катеринослава. Студіюючи питання про «Новоросію», я ніяк не могла зрозуміти, чому вона, країна, де було Запоріжжя, не вважається за Україну? На всі мої питання з цього приводу Довнар-Запольський відповідав жартуючи – «поїдете до Катеринослава, там побачите “запорізького батька” Яворницького та Біднова і на місці все стане ясно».

Губерніяльні архіви, в яких я хотіла працювати, були підвладні губернаторові, і все залежало від того, як він поставиться до заїзджого дослідника. З цього боку у мене все було добре: губернатором у Катеринославі був брат у других Марії Осипівни Ікскюль, Володимир Арсенович Колобов. Він служив у гвардії, одружився з донькою Олександра II та балерини, Гостемиловою, красунею, яка принесла в посаг зв'язки при дворі та значні кошти. Завдяки їй Колобов дістав пост губернатора. Ікскюль написала йому листа з приводу мене й той відповів, що для мене зробить усе, що може.

З такими сприятливими перспективами приїхала я до Катеринослава в понеділок. Того ж дня я зробила візиту Колобову. Його службовий кабінет містився в тому ж будинку, в якому він мешкав, на Потьомкінському бульварі. Він прийняв мене дуже добре і негайно подзвонив до Губерніяльного правління, де містився архів, щоб мені дали все, що я буду бажати дістати, й взагалі подали всіляку допомогу.

Від губернатора я поїхала до директора Комерційної школи, Антона Степановича Синявського. Там була невдача: виявилось, що Синявського немає в Катеринославі. Синявський належав до плеяди учнів Антоновича, але, виключений з університету за участь у студентських українських гуртках, переїхав до Одеси і там скінчив університет. Він вміло вів свої справи й посідав у Катеринославі помітне місце: був директором Комерційної

Антон Синявський

Василь Біднов

школи, головою Вченої архівної комісії, директором її видань. Пізніш, за гетьмана, Синявський завідував відділом середньої школи в Міністерстві освіти. Коли я почала працювати в Академії Наук, він був головою Комісії сходознавства. В 1930 році, коли на Україні почалось переслідування українських діячів, Синявський своєчасно покинув Київ, кілька років пробув на Далекому Сході (у Владивостоку і Хабаровську), звідти переїхав до Харкова, обминаючи Київ, потім опинився в Симферополі, де протягом кількох років був професором у Педагогічному інституті. Там він збудував собі будинок, і здавалось, мав припинити свої мандрі й вже осісти міцно. Але почались проти нього інтриги, і він покинув Симферополь й оселився в Нальчику як професор якогось ВУЗу. Там його застала війна 1941 року. Він не став евакуюватися з советськими урядовцями.

Нальчик зайняли німці, і Синявський здобув можливість з родиною (дружиною, донькою та сином другої доньки) переїхати до Києва. Тут він мав родичів, а головне – садибу на Лук'янівці. В перший день він прийшов до мене. Він сподівався, що у Києві працює Академія Наук, університет. Він ніяк не міг уявити, що німці припинили все життя! Його положення було важке. Він не міг орієнтуватися, не міг зрозуміти, що за німців можна буде працювати лише на користь німців, а не України. Не справдилася його надія на повернення у власність садиби: німці затягували справу. Положення Синявського було дуже важке: він мав уже коло 80 років, на руках його було три душі. Він почав метушитися. Дещо давала йому допомога Будинку вчених, але то було замало. Тим часом донька-хемік дістала посаду на цукроварні і вся родина переїхала до неї. Так прожили Синявські літо 1943 року. А далі евакуювались до Перемишля. Там мав добру посаду п. Лучишин. Під час війни 1914–1917 року Лучишина, хлопчиком, було взято в полон й привезено до Катеринослава. Там він опинився служником Комерційної школи, і Синявський, як директор, звільнив його від праці й дав можливість вчитися. Хлопчик не забув доброго ставлення Синявського й коли змінилися обставини – він почав надсилати йому до Києва допомогу, а в Перемишлі – допоміг влаштуватися в якійсь школі на мешкання. Дальшої його долі не знаю. Знаю лише, що він не виїхав з Перемишля і залишився очікувати большевиків. Значну роль для цього рішення відіграло бажання, щоб внук міг об'єднатися з батьками, які залишилися на

Дмитро Яворницький

советській території. Його донька, Ніна Антонівна, опинилася на дальшій еміграції. Я її зустріла в Празі, а далі в Вінтерберзі: вона з супутником виїхала з Вінтербергу далі до Німеччини, але я досі не чула про неї¹.

Не побачивши Синявського, я пішла до Василя Олексійовича Біднова. Він уже знав про мене з листів Довнара-Запольського й радо зустрів мене. Він був тоді років на 40, маленький, з широкими плечима, великою головою, з чорним волоссям, надто велике на зріст його обличчя, зі слідами віспи, освітлювалось прекрасними добрими очима, які він весь час прижмурював. Він мене радо зустрів, але побалакати про архіви нам не пощастило: то заважали діти, то приходили з паперами на підпис з семінарії, де він викладав, з Вченої архівної комісії. Нарешті, після кількох довгих перерв, я зібралася відходити, й Біднов сам сказав мені, що зручніше буде побалакати про все, що цікавить мене, – у мене, і що він вечором зайде до мене. Так ми і умовилися.

Моя візита до Д. І. Яворницького була невдалою, тепер я вже не пригадую, чому саме, здається, він був хворий. Познайомилась я з ним уже значно пізніше, незадовго до мого виїзду з Катеринослава, у музеї ім. Поля, де він був директором. Він мене прийняв дуже люб'язно, показував музей і оповідав прекрасно, але речі, які не дуже мені подобалися: про те, яку шкоду роблять різні «гастролери», які приїжджають нібито для праці в архівах та музеях, як вони заважають взагалі працювати і як багато при цьому гине коштовних матеріялів. От так, казав він, прийхав мій власний родич, Терновський, почав збирати тут матеріяли для видання (тут він мав на увазі збірку цінних матеріялів, надруковану в «Трудах Катеринославського земства»), я йому дещо дав з моєї власної колекції, а він так і не повернув їх мені. Не можу сказати, щоб ці розмови приємно відбивалися на моєму настрої, і в усякому разі свідчили, що допомоги, сприятливого ставлення з боку Яворницького я не зустріну. Ми побалакали, я зі свого боку в жартівливій формі, але досить твердо сказала йому, що не подам матеріялів для збільшення прикладами його оповідань про архівних злодіїв. Яворницький трохи зніяковів, почав завіряти мене, що я помилилась, що в ніякому разі він не мав на увазі мене, і т. д. На цьому ми розійшлися, розійшлися на 13 років, коли знов зустрілися в Катеринославі, в тому ж музеї, але тоді Яворницький зустрів мене як відомого дослідника Запорожжя, як визнану ним «Запорозьку матку», так жартуючи називав мене, ставлячи мене на один рівень із собою, як «Запорозьким батьком».

Мені було дуже шкода, що не вдалося побалакати як слід з Яворницьким: найбільше надій я тоді поклала на нього. Я з захопленням читала його праці, і тоді вони мені здавались безспірними.

¹ Пізніше з Мюнхена виїхала до Канади. Тепер є професором хемії в університеті в Нью-Йорку.

Після праці А. А. Скальковського я ще не помічала в них впливу романтизму й приймала цілком на віру характеристику запорозького козацтва як «єдиного, монолітного товариства», як «Южно-русского лицарского ордена». Згодом моє ставлення до теорій Яворницького змінилось, але моя пошана до нього як до талановитого дослідника і в той же час популяризатора історії Запорожжя та Південної України від того не зменшилась. На власному досвіді я переконаталась, як багато зробив Яворницький для поширення знання про Запорожжя – з одного боку, та поглиблення інтересу до Південної України – з другого. В історії Південної України він став продовжителем праць А. А. Скальковського. Протягом 100 років ці два талановиті письменники та дослідники панували в українській історіографії.

Як і Скальковський, Яворницький головним чином працював над архівними джерелами, і найцінніші з його праць – якраз збірки архівних матеріалів; на схилі років це признавав у розмові зі мною сам Яворницький.

Не зважаючи на те, що Яворницький видав багато документів надзвичайної історичної ваги, які всебічно освітлювали економічне та соціальне життя запорожців, він у своїх працях стояв на засадах Скальковського та доводив, що запорожці були товариством, де панувала єдність, братерство, рівноправність, були «монолітною масою». Характерно: як Скальковський мріяв про талант Вальтера Скотта, так і Яворницький в розмові зі мною підкреслював, що після його лекції «про веяння легенди» в Московському університеті, хтось із професорів сказав йому, що він поет, – і це найбільше зробило приємність Яворницькому: поет в ньому домінував над історією.

Яворницький був деякий час приват-доцентом Московського університету. З кінця 90-х років остаточно оселився в Катеринославі. Він був директором музею, заснованого Полем, і можна сказати без перебільшення – весь відділ української старовини та мистецтва був зібраний ним. Яворницький щороку їздив по Південній Україні і вишукував у церквах та у приватних осіб пам'ятки української старовини. Дехто з панотців дарували йому чи віддавали до музею старовинні речі, у деякого він випрохував їх, використовуючи своє красномовство: він просив дати який-небудь старовинний хрест чи образ на тимчасове користування, але проходили місяці і він не повертав речей. І коли панотець приїздив сам та просив повернути – він казав, що річ, мовляв, вже «приручилась» і важко її віддати, й засипав людину градом анекдотів, оповідав, поки той не давав згоди на дальше «приручення».

Яворницький зібрав у Катеринославі величезну кількість запорозьких реліквій і взагалі пам'яток старовини: образи, портрети, посуд, зброю, частини одягу, навіть запорозькі «мажі», якими чумаки їздили по сіль.

Зібрав він також величезну збірку документів та фольклорно-матеріалу, на підставі яких почав складати словник.

У році 1929 Яворницького було обрано дійсним членом Академії Наук, при чому один з відзивів написала я. Він залишався в Катеринославі (Дніпропетровську) і лише на Сесії приїздив до Києва. Тим часом його положення почало хитатися. До того часу він добре ладив з партійцями: він чудово володів гумором, жартами природнього українця. Він був виключний оповідач, співбесідник і лагідно зачаровував співбесідника. Оповідали, як він зустрів Г. І. Петровського, «старосту» УССР, коли той відвідав музей: «Ну, давайте ж подивитися на Вас», – казав він, зтягуючи його до кабінету. «Ну як же брешуть люди: кажуть сердитий, неприємний – а Ви ж маєте таке миле обличчя»... В році 1930 такі жарти вже його не рятували. Проти Яворницького почали виступати комсомольці, обвинувачуючи його в різних ухилах, в тому, що він буржуазний історик, націоналіст тощо. В Академії Наук його позбавили платні. Але справу якось полагодили, і Яворницького було поновлено в його званнях та положенні. Останніми роками Яворницький почав знов користуватися пошаною правлячих кіл як старий фахівець. Помер він у 1937 році¹.

Повертаюся до спогадів про перебування в Катеринославі. Вечором до мене до готелю прийшов Біднов. Він приніс з собою докладні виписки з архіву, які мусіли мені допомогти орієнтуватися в архівних матеріялах. Приніс вчасноручно складений опис архіву (офіційного не було), і за цим списком я щодня замовляла архівні матеріяли. Таким чином В. Біднов у такій мірі полеглив мені розшуки потрібних матеріялів, що протягом двох тижнів, які я пробула в Катеринославі, я могла скласти повне уявлення про те, що саме має архів корисного для мене. Біднов був у цьому відношенні видатна особа. Скільки я працювала в архівах, скільки років сама служила в архівах, я мушу відзначити, що, на великий жаль, серед істориків та ще більше серед архівних робітників дуже рідко доводилось мені зустрічати таке ставлення до дослідників, та ще таких молодих, якою в 1914 році була я. Біднов не лише допоміг мені орієнтуватися в архіві. Кілька разів він заходив до тої кімнати, де працювала я, і давав мені вказівки на місці, використовував свої знайомства та зв'язки в Правлінні. Дуже часто, якщо не щодня, ввечері Біднов приходив до мене, до мого номера, ми пили з ним чай та вели безконечні розмови на тему, яка найбільше цікавила мене: про положення Південної України XVIII ст. Внаслідок цих бесід у мене вже тоді сформувалось моє розуміння історії Південної України, яке не раз після того я висловлювала в працях: що Південна Україна була й залишилась Україною, частиною великої України.

¹ Насправді в 1940 р. (прим. упоряд.).

Оповідав Біднов і про себе. Він походив з духовної родини, скінчив семінарію та Київську Духовну Академію. Він цілком присвятив себе педагогічній та науковій праці. Чим більше він входив в архівні розшуки, тим більше захоплювався історією Запорозжя. В «Летописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии» він вмістив низку дуже цінних архівних матеріалів.

Біднов інакше розумів історію Запорозжя, ніж Яворницький: він відкинув серпанок романтизму і звернув увагу на економічні та соціальні взаємовідносини на Запорозжі. Його праця «Запорізьський зимовник», на жаль, маловідома, внесла багато нового в тлумачення цього інтересного явища. Цікавився Біднов не лише історією Запорозжя: він студіював церковні, консисторські архіви, і його реферат про те, що дають консисторські архіви для значення історії, на XIII Археологічному з'їзді зробив велике враження на присутніх, і його було покладено як підвалину для тої реформи архівної справи, яку провадило духовне відомство.

Біднов, перебуваючи в Катеринославі, включився в український рух. Під тиском начальства він мусів під час реакції відійти від активної роботи, але за переконанням не відходив ніколи від української справи. Так застала його революція 1917 року. Року 1918 його було обрано професором українського університету в Кам'янці-Подільському, а далі з Директорією емігрував за кордон. Він був професором Українського Вільного Університету в Празі та основоположником Українського Історико-Філологічного Т-ва в Празі. Пізніше перейшов до Варшавського університету.

В. Біднов весь час працював на еміграції; відірваний від архівів – він перейшов на інший тип роботи: почасти на синтези, почасти – на історіографічну. Він написав дуже важливу біографію Скальковського, як історика України, і надрукував її в Науковому Збірнику, присвяченому Масарикові. Він почав друкувати також огляд праць Яворницького; у нього була запланована також біографія з критичним оглядом праць інших істориків. Помер він в 1935 році в повному розквіті сил.

На другий день по приїзді до Катеринослава я пішла до Губерніяльного правління, яке містилось тоді на Потьомкінському бульварі. Звичайно, попереджені губернатором, радники Губерняльного правління добре зустріли мене й забезпечили можливість працювати. Тоді я перейшла до безпосередніх стосунків з архіваріюсом. То була інтересна в своєму роді фігура. Василь Олексійович Храповицький був колись заможним поміщиком, якщо не помиляюсь – Воронізької або Калузької губернії, все майно прожив і, не знаю, якими шляхами, опинився в Катеринославському губерньському правлінні на посаді архіваріюса. Він абсолютно не знав ні історії, ні архівної справи й не цікавився ними, а на мене дивився, як на самогубця, який добровільно прирік себе на працю в архіві.

Я розпочала працю. Щодня кур'єр мені приносив величезні в'язки архівних матеріалів, які я занотовувала, переглядала, робила записки, а головним чином робила для себе замітки – де що є. Так працювала я щодня, і в результаті праці склала докладний опис архіву з анотаціями.

В Катеринославському губернському правлінні переховувався тоді великий архівний матеріал: архіви Катеринославського намісництва, Намісницького правління, Казьонної палати, Новоросійського губернського правління, Азовського губернського правління та інших установ. Всі ці архіви охоплювали добу з 1764 року і були в досить доброму стані. Крім того, там були частини архівів попередньої доби – Нової Сербії та окремі справи з архіву Запорозької Січі, перевезеного заходами Скальковського до Одеси. Всі ці архіви були мало досліджені і являли колосальний інтерес для історії Південної України, питань адміністрації та заселення країни.

Здається, на другий день як я приїхала, Колобов зробив мені візиту, чим схвилював маленький готель, де я зупинилась, а далі я дістала запрошення на обід. Там познайомилась я з його дружиною, дуже гарною, високою і стрункою панною, я б сказала, «Романовського типу». Я не пригадую долі Колобова, знаю лише, що після революції вона вже вдовою мешкала у Києві, на Тарасівській вулиці, але я з нею не зустрічалася, хоч через знайомих ми запрошували одна одну до себе.

Коли мені стало ясным, які документи найважливіші для мене, я звернулася до Колобова з останнім візитом і спитала його, чи не можна було б пересилати для мене для тимчасового користування документи. Характерна була відповідь Колобова: «Та заберіть хоч усе, нам тут нічого не потрібно», – заявив голова Вченої архівної комісії¹. Питання було лише – на яку адресу, на яку установу надсилати матеріяли? Я назвала Бібліотеку та Центральний архів університету – Колобов похитав головою. Я назвала Воєнно-історичне товариство – і він зрадів: оце, каже, найкраще! І справді, за кілька днів після мого повернення до Києва прийшов великий пакунок зі справами: коли я їх використала і надіслала до Катеринослава, прийшов другий, а там за порядком – третій. Коли почалась війна, я спішно повернула матеріяли до архіву, але більше вже не одержувала нічого.

¹ Тут авторка припустилася неточності: раніше Колобов згадується як катеринославський губернатор; головою ж Вченої архівної комісії був Антон Степанович Синявський (*прим. у порядку*).